

FÓRUM

A JOGÁLLAMI GONDOLKODÁS CSAPDÁJÁRÓL (2.)

Rovatunk szerzői ezúttal is azt a kérdést járják körül, hogy mi a helyes jogászi és állampolgári magatartás a jogállamiság rohamos leépülését látva, mennyiben alkalmazhatóak a jogállamhoz szokott (akadémiai és gyakorló) jogászi berögződések olyan helyzetben, amikor a kormányzat maga hagyja figyelmen kívül ezeket a kereteket.

A vitát még mindig nem tekintjük lezártnak: a szerkesztőség várja a vitához kapcsolódó további hozzászólásokat.

MINDEN HÉTEN HÁBORÚ

2011-ben a *Fundamentum* hasábjain az alkotmánybíráskodás jövőjét firtató körkérdésre adott válaszában azt írtam, hogy az alkotmányos demokrácia váltsága idején a jogtudomány csak úgy őrizheti meg hitelességét és gyakorlatformáló erejét, ha az alkotmánybírási döntések szokásos dogmatikai elemzési és értékelési perspektíváját szociológiai megközelítéssel egészíti ki. Úgy gondoltam, hogy a jogtudósok és más jogi szakírók felelőssége abban áll, hogy adott esetben leleplezzék az Alkotmánybíróság döntései mögötti nyers hatalmi-politikai és más illegitim befolyásoló tényezőket.¹ Így egyértelművé tehetik akár a szélesebb közönség számára is, hogy a sokszor botrányos határozatok nem a klasszikus alkotmányjogi alapelvek jóhiszemű alkalmazásának, hanem éppen azok visszaélészerű használatának tudhatók be. A jogtudomány képviselőinek felelősségére vonatkozóan ezt az álláspontomat a jelenlegi kérdésre is érvényes válasznak tartom.

A gyakorló jogászok előtti dilemma eldöntésére hasonló logika alkalmazható. A bíróság előtti és más jogi eljárásokban történő hatékony fellépés alapvető eleme a demokratikus és jogállami intézményrendszer védelmének. Ha nem is születik minden esetben jogilag megalapozott döntés, még mindig ott a lehetőség, hogy a hátrányosan érintett fél nyilvánosságra hozza, szélesebb körben tudatosítsa az indokolások ellentmondásait, esetleg abszurdításait.

Azt a veszélyt, hogy az aktív jogászok működése legitímálhatja a fennálló rezsimit, meglehetősen csekélynek látom. A jelenlegi hatalom számára a vesztes perekben rejlő legitímáló potenciál kihasználásánál sokkal fontosabb, hogy ne legyen repedés a pajzson, és még távolról se tűnjön úgy, hogy a kormányzati szándék nem érvényesül akadálytalanul. Nem véletlenül vált ki egy-egy számukra kedvezőtlen döntés olyan heves reakciókat a kormánypárt képviselőinek és állami vezetőinek körében.² Emellett a nyilvánosság előtt zajló bírási eljárás egy olyan plusz felület, amelyen keresztül fel lehet hívni a közvélemény figyelmét az állami működés antidemokratikus jegyeire. A bíróság előtti fellépés eszközéről ezért nem szabad lemondani még akkor sem, ha a jövőben esetleg a mostaninál kisebb lesz a pernyertes-

ségi arány. Az autoriter hatalmi berendezkedések – az eddigi történelmi példák szerint is³ – sokkal inkább érdekelték a jogászok passzivitás fenntartásában, mint abban, hogy hagyják a számukra kellemetlenséget okozó jogászok működését azért, hogy kifelé mutathassák: születnek a kormány érdekével ellentétes bírói döntések, tehát működik a jogállam és a demokrácia. Számomra ebből az következik, hogy ha a rendszerrel szemben kritikus jogászok nem vesznek részt alakító módon a joggyakorlatban, az sokkal inkább szolgálja a fennálló rendszer érdekét.

Azt is gondolom azonban, hogy önmagában ez a fajta cselekvés nem elegendő ahhoz, hogy pozitív változást idézzon elő a jogállamiság ügyét illetően. A *Fundamentum* előző számában már Halmai Gábor is felhívta a figyelmet arra, hogy a normatív értelemben vett jogállamiság leépítését, legalábbis a mai Magyarországon, nem lehet elválasztani az autoriter politikai rendszer kialakításának folyamatától.⁴ Ehhez hozzátehetjük, hogy az előbbi jelenség valójában az utóbbi törekvés egyik „eszköz-cselekménye”.

Le kell számolnunk azzal az illúzióval, hogy egyes ügyeket le lehet választani a „politikától”, és az adott terület keretein belül, szakmai érvekkel vagy más szokásos nyomásgyakorlási eszközökkel hatni lehet a kormányzatra. Ha az egyes szektorok érintettjei ragaszkodnak a problémák depolitizált kezeléséhez, és elutasítják az együttműködést az egyébként a képviselőikre hivatott ellenzéki politikai szereplőkkel, akkor bukásra vannak ítélve: lásd például az egészségügyi, az oktatási, a médiaszabályozási vagy a szociális ügyekben folytatott higgadt „szakpolitikai” érvelés kudarcát. Az e területeken bevezetett, sokak által bírált intézkedések meghozatalára nem tudatlanságból vagy valamilyen partikuláris érdek érvényesítése miatt került sor, hanem tudatosan, a jelenlegi politikai hatalom hosszú távú bezbiztosítása céljából.

Bár a jogállamiság nem tekinthető szociológiai értelemben vett „társadalmi területnek”, a fenti tétel az állam működési módjára is vonatkozik. A jogállamiság deficitje nem orvosolható csupán az állami szervek működésére koncentrálva (nem „javítható meg”).⁵ Nincs értelme úgy tenni, mintha a jogállamiság le-

HA A RENDSZERREL SZEMBEN KRITIKUS JOGÁSZOK NEM VESZNEK RÉSZT ALAKÍTÓ MÓDON A JOGGYAKORLATBAN, AZ SOKKAL INKÁBB SZOLGÁLJA A FENNÁLLÓ RENDSZER ÉRDEKÉT

bontását a politikai rendszer egészének átalakítása nélkül meg lehetne állítani.

Így a valódi kérdés az esetünkben sem az, hogy mi a helyes jogászai vagy állampolgári magatartás egy olyan rendszerben, amely figyelmen kívül hagyja a jogállami kereteket, hanem az, hogy miként lehet az autoriter törekvéseket visszaszorítani, és mi ebben a felelőssége a gyakorló és az elméleti jogászoknak.

Először azt kell megértenünk, hogy mi okozta/okozza a magyarországi autoriter törekvések sikerét. Ez a siker természetesen nem független olyan nemzetközi folyamatoktól, amelyekre országon belülről szinte semmilyen ráhatásunk nincs, de az autokrácia kiépülésének gördülékeny menete, az ellenállás meglepő gyengesége és az a tény, hogy ez a folyamat az EU keretein belül ment végbe, mindenképp sajátos.

Kis János mutatott rá arra, hogy az autokrácia kiépülése elleni egyik legfőbb biztosíték nem formális-intézményi természetű (mint amilyen például a szabad sajtó és a független bíróságok), hanem szociológiai jellegű – a kormánypártok és az ellenzék közötti erőegyensúly.⁶ Úgy vélem, ez utóbbi azért is elsődleges, mert a formális intézményekben is emberek tevékenykednek, akik tisztában vannak a hatalmi erőviszonyokkal, így azzal is, hogy az egyik oldal túlereje milyen következményekkel járhat személyes karrierjükre vagy intézményük sorsára.

A 2006-os őszi eseményeket követően összeomlott az akkori kormánypártok támogatottsága, és így ereje is, ami – a gazdasági világválsággal tetézve – elvezetett a 2010. évi katasztrofális választási vereséghez. Az ezután felálló ellenzék, ideértve annak régebbi és újabb formációit egyaránt, egészen a legutóbbi időkig nem talált magára, így a független intézményeknek szakmai tevékenységüket olyan közegben kellett folytatniuk, amelyben a hatalomnak velük szemben – valódi politikai alternatíva hiányában – nem kellett önmérsékletet tanúsítani.

Az ellenzék gyengeségének egyik oka a széttöredezettség, témánk szempontjából azonban fontosabb egy másik ok: az ellenzéki pártok mögötti aktív és befolyásos szellemi háttér szinte teljes hiánya. A jogászokat (és természetesen más értelmiségi hivatások tagjait) e helyzet kialakulásában és fenntartásában különös felelősség terheli.

Cas Mudde egy 2002-es tanulmányában írt arról, hogy a populista, antidemokratikus politikai törekvéseket milyen jelentős mértékben segíti Kelet-Európában a rendszerváltásban közreműködő értelmiségi elit „antipolitikai” beállítódása.⁷

Ez a politikaelles attitűd több formában ölt testet: a mindennapi politikától (reálpolitika) történő visszolygásban, a kompromisszumok elutasításában, a helyi történelmi sajátosságokhoz nem illeszkedő erkölcsi és politikai elvekhez történő feltétlen ragaszkodásban, a teljesen kifejtett, nyugati alkotmányos demokráciák megkérdőjelezhetetlen etalonná tételében és a hozzájuk egyébként eszmeileg közel álló pártok és politikusok kérlelhetetlen bírálataiban.

A fenti álláspontot osztó vezető értelmiségi csoport erkölcsi és tudományos tekintélye hozzájárult ahhoz, hogy veszélyes meggyőződés alakuljon ki egy számottevő – egyébként demokratikus elkötelezettségű – rétegben: egyik politikai oldalban sem lehet bízni, mindkét oldal korrupt, minden politikust személyes vagy egyéb illegitim érdekek vezérelnek, és a politika általában valami alantas dolog; az tehát a helyes cselekvés, ha igyekszünk egyenlő távolságot tartani minden politikai oldaltól (vagyis igyekszünk egyenlő mértékben kritizálni azokat). A fentebb említett, 2010 és 2018 vége közötti ellenállási mozgalmak történetében is ott találhatjuk ennek a meggyőződésnek a tükröződését: közös jellemzőjük, hogy konkrét „ügyekért” küzdöttek (lakhatás, az oktatás szabadsága, adómentes internet stb.), és sokszor kimondottan elhatárolódtak a politikai pártoktól. A kormányoldal jól felépített hatalmi gépezete ezeket a kezdeményezéseket könnyedén le tudta szerelni, de legalábbis következmények nélkül tudta azokat átvészeln.

Emellett a politikai kérdések iránt érzékeny jogászai és más értelmiségi szereplők széles körében elmaradt annak belátása, hogy jogi és politikai intézményeink működtetése és fejlesztése során a legfontosabb feladat – a közép-kelet-európai térség történelmi öröksége miatt – azon feltételek megteremtése lett volna, melyek az autoriter hatalomgyakorlás elkerülését biztosítják.⁸ A jogászság jelentős része az autokrácia

LE KELL SZÁMOLNUNK AZZAL AZ ILLÚZIÓVAL, HOGY EGYES ÜGYEKET LE LEHET VÁLASZTANI A „POLITIKÁTÓL”. ÉS AZ ADOTT TERÜLET KERETEIN BELÜL, SZAKMAI ÉRVEKKEL VAGY MÁS SZOKÁSOS NYOMÁSGYAKORLÁSI ESZKÖZÖKKEL HATNI LEHET A KORMÁNYZATRA

visszatérésének veszélyét – számomra máig érthetetlen módon – még a 2000-es évek közepén sem ismerte fel; sokáig abban az illúzióban élt, hogy nincs komolyan vehető alternatívája a demokratikus politikai berendezkedésnek, és enél fogva úgy látta, hogy a 2010 előtti politikai hatalom kíméletlen kritikája semmilyen kockázatot nem hordoz magában az alkotmányos demokráciára nézve.

Mindez jól szolgálta a hatalomra törő politikai jobboldal érdekeit. A 2010 előtti baloldal mögött nem állt fel egy olyan jogászai kör, amely például képes lett volna még idejében érdemi szakmai segítséget nyújtani.

tani az akkori kormányoldal politikai elleni jogi eljárásokban – melyek túlnyomó részének megalapozatlansága így csak évekkel később lett nyilvánvaló a közvélemény számára, amikor az már semmit sem számított.⁹

Ebből a nagyon vázlatos áttekintésből a *Fundamentum* szerkesztőségi felvetését illetően számomra az következik, hogy a valódi politikai szabadság viszszanyeréséhez aktív és elkötelezett jogászi rétegre van szükség, amelynek tagjai nem csupán a legszűkebb értelemben vett szakmai feladataikra koncentrálnak. Napjaink demokrata érzelmű jogászainak érdemben kell részt venniük a közügyekben, melynek számos formája és lehetősége áll nyitva előttük.

Az egyik legjelentősebb feladat, hogy a jogállamiság és az emberi jogok absztrakt eszményeit „lefordítsák” hétköznapi nyelvre, és a jogállami deficitet mindenki számára érzékelhető problémákon keresztül mutassák be. Ennek a tevékenységnek adekvát kerete a felsőoktatás, de az üzenet eljuttatásának léteznek más csatornái (például blogok, közösségi média, ismeretterjesztő előadások), melyeken keresztül ezek az eszmék népszerűsíthetők.¹⁰

Ez a tevékenység (és bármi más hasonló is) azonban csupán akkor lehet hatékony, ha valamilyen módon integrálódik egy szélesebb politikai mozgalomba, melynek célja az autokratikus hatalomgyakorlás visszaszorítása. Egy autokrata rezsim jogának jellemzőit leíró írások tudományosan lehetnek értékesek, de ha nincs, aki az így nyert következtetéseket beépítse egy politikai stratégiába, akkor nem fognak hatni a gyakorlatra. Ugyanígy, évente néhány, a bíróság előtt megnyert per sem okoz fennakadást a hatalmi gépezetben, ha ezeknek az üzenetét nem fordítják le érthetően, és nem erősítik fel minden rendelkezésre álló kommunikációs csatornán keresztül.¹¹ Normális körülmények között a pártok mellett működne olyan szakértői apparátus, mely feldolgozná a jogtudomány eredményeit és a joggyakorlat fejleményeit, és azokra alapozva adna tanácsot a politikai cselekvést illetően. Ilyen háttérrel azonban, részben a szellemi holdudvar kiüresedése miatt, részben az ellenállással és a független intézményekkel szemben folyó politikai háború következtében, egyik ellenzéki párt sem rendelkezik. A létfontosságú szellemi hátország és a politikai jelentőségű cselekvés (ami lehet egy tanulmány megírása vagy egy per végigvitele) szinergiájának megteremtése érdekében a jogállamiság iránt elkötelezett gyakorló jogászoknak és jogtudósoknak ki kell mozdulniuk a komfortzónájukból, és aktívan keresniük kell a kapcsolatokat a politikai szereplőkkel.¹²

A JOGÁSZSÁG JELENTŐS RÉSE
AZ AUTOKRÁCIA VISSZATÉRÉ-
SÉNEK VESZÉLYÉT – SZÁMOM-
RA MÁIG ÉRTHETETLEN MÓ-
DON – MÉG A 2000-ES ÉVEK
KÖZEPÉN SEM ISMERTE FEL

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a vízió ellentétes a fent vázolt antipolitikai (és némileg arisztokratikus) értelmiségi beállítódással, és a politikában való közvetett vagy közvetlen részvétellel szemben érvként hozható fel az

is, hogy a jogtudós és a gyakorló jogász szakmai hi-telességére negatívan hat, ha egyértelműen valamelyik oldalra áll.¹³ Bár a jogászi ethosz valóban megköveteli a politikai elfogultság kizárását a szakmai tevékenységből, ez a szakmai tevékenység nem lehet semleges legalább egy érték: a joguralom iránt.¹⁴ Mi végre művelnénk a jogtudományt, és vennénk részt a joggyakorlatban, ha ez a feltétel hiányzik?

JEGYZETEK

1. BENCZE Máttyás: Az alkotmánybíráskodás jövője (Fórum), *Fundamentum*, 2011/4, 81–83. Kazai Viktor írásának is hasonló a központi gondolata a *Fundamentum* előző számában. KAZAI Viktor: A joggyakorlat értelmezésének nehézségei illiberalizmus idején – érvek a narratív módszer mellett, *Fundamentum*, 2018/2–3, 51–58.
2. Lásd Orbán: Súlyosan beleavatkozott a választásokba a Kúria, *24.hu*, 2018. május 5., <https://24.hu/belfold/2018/05/05/orban-kuria-valasztas/>; MTI: Navracsics szigorúbb bírói ítéleteket várna, *Index*, 2012. május 16., <https://index.hu/belfold/2012/05/16/navracsics-szigorubb-biroi-iteleteket-varna/>; CZINKÓCZI Sándor: Németh Szilárd elszámoltatná a bíróságokat, *444*, 2016. január 31., <https://444.hu/2016/01/31/nemeth-szilard-elszamoltatna-a-birosagokat/>; PINDROCH Tamás: „Biszkunak jogilag is felelnie kellene a tetteiért”, *Magyar Hírlap*, 2015. június 8., https://www.magyarhirnap.hu/belfold/Biszkunak_jogilag_is_felelnie_kellene_a_tetteiert/.
3. Lásd Lisa HILBINK: Agents of Anti-Politics: Courts in Pinochet's Chile, in *Rule By Law: The Politics of Courts in Authoritarian Regimes*, eds. Tom GINSBURG – Tamir MOUSTAFA, Cambridge University Press, 2008, 127.; FLECK Zoltán: *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2001, 104.
4. HALMAI Gábor: A jogállami gondolkodás csapdája, *Fundamentum*, 2018/2–3, 47.
5. Erre a következtetésre jut gondolatmenetének végén JAKAB András: Miért nem működik jól a magyar jogrend és hogyan javíthatjuk meg?, *MTA Law Working Papers*, 2018/1, 2–28.
6. Lásd KIS János „Az autokráciák fogalmi topográfiájához” című előadását. Elhangzott „A nép nevében? – Az alkotmányos demokrácia lehetséges változatai és

valós riválisai” címmel a Debreceni Egyetem Alkotmányjogi Tanszéke és a Közép-európai Egyetem Politikatudományi Tanszéke által rendezett konferencián 2016. január 12-én, <https://www.youtube.com/watch?v=wSvZnjPnjBE>.

7. Cas MUDDE: In the Name of the Peasantry, the Proletariat, and the People: Populism in Eastern Europe, in Cas MUDDE: *Democracies and Populist Challenge*, Palgrave Macmillan, 2002, 225–227.
8. Bojan BUGARIC: The Rule of Law Derailed: Lessons from the Post-Communist World, *Hague Journal on the Rule of Law*, 2015, 175–197.
9. PÁLMAI Erika: Szinte teljes kudarc az „elszámoltatás”, Orbán erre az esetre csúnya jövőt jóslt, *HVG*, 2018. december 18., https://hvg.hu/itthon/201651__elszamoltatas__politikai_haszonszerzes__elbalo_ugyek__arnyekra__vetodtek.
10. Ezek az erőfeszítések természetesen elvonják az energiát és az időt olyan problémák tárgyalásától és megoldásától, amelyek rendezése hozzátartozik egy civilizált jogi és politikai kultúrához (például az LMBTIQ-jogok, a nemek egyenlőségének kérdése vagy éppen a kábítószer-szabályozás). Azonban látni kell, hogy ezek általában olyan vitatémák, amelyek előfeltételezik a politikai szabadságot és az érintettek közötti szimmetrikus diszkurzust.
11. Kérdés, hogy ezek a törekvések célt érnek-e, ha nincs mögöttük olyan koherens és karakteres ideológia, amely képes választ adni az autoriter törekvéseknek lendületet adó globális és helyi kihívásokra (nemzetközi szintű adóelkerülés, a nagyvállalatok szociális problémák iránti érzéketlensége, az internetes technológia visszaélészerű használata, etnikai nacionalizmus stb.), illetve képes értelmes célokat megfogalmazni, és emellett a mára válságba került kapitalista gazdasági berendezkedés korrekcióját, esetleg demokratikus alternatíváját tudja nyújtani. E kérdés megválaszolása meghaladja ennek a rovatnak a tematikai kereteit és szerző szakmai kompetenciáját, de a szerkesztők által felvetett dilemma szempontjából relevánsnak tartom ennek a tágabb összefüggésnek az átgondolását is.
12. A helyes gyakorló jogászi és jogtudói magatartás problémája részben analógiát mutat azzal a kérdéssel, hogy a jelenlegi helyzetben a demokratikus ellenzék tagjainak részt szabad-e venniük az Országgyűlés munkájában. Míg 2018 decembere előtt sokan a parlamenti részvétel bojkottját tekintették a politikusi tisztesség egyetlen hiteles megnyilvánulásának, addig az utána következő időszak megmutatta, hogy lehet kreatív módon úgy élni a képviselői jogokkal és olyan tartalommal megöltetni a parlamenti jelenlétet, ami hitelessé és hatékonytá teszi az ellenzéki törekvéseket.
13. A politikai cselekvés alóli önfelmentésre az is indok szokott lenni, hogy a jelenleg létező pártok nem vehetők komolyan, illetve eljátszották hitelességüket. Erre azt lehet válaszolni, hogy ezek a pártok minden problémájuk ellenére alapvetően demokratikusan működnek, és már viszonylag kevés új tag belépésével érdemben hatni lehet azok működésére. Teljes bizalomhiány esetén pedig új pártot is létre lehet hozni.
14. BÓDIG Mátyás: A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje, in *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások*, szerk. BÓDIG Mátyás – ZÓDI Zsolt, MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten Informatikai Kft., Budapest, 2016, 102–106.

Szabó Máté Dániel

JOGVÉDŐ PERESKEDÉS EGY EURÓPAI AUTOKRÁCIÁBAN

A *Fundamentum* folyóirat előző számának Fórum rovatában Salát Orsolya „*A jogásznemzet esete az autokráciával*” című írásával kezdődő vita a legegyszerűbb, engem minden nap foglalkoztató morális dilemma lényegével foglalkozik: azzal, hogy mi a helyes jogász magatartás abban az autokráciában, amelynek keretei között élünk. A rovatban kibontakozó vita valamiért elsősorban a bíróságra járás, a pereskedés helyes vagy helytelen voltát járja körül; azt a feltételezést, hogy ha a jogászok átgondolatlanul pereskednek, akkor az a jogrendszer számonkérésének eszközéből a rendszer igazolásának eszközévé válhat. De biztos vagyok benne, hogy a pereskedésen kívüli jogász tevékenységek is ugyanezt a kérdést vetik fel a jogállam iránt elkötelezettekben. Például, az akadémiai világ képviselőit ugyanennek a dilemmának kell gyötörnie: az oktatás vagy a kutatás, még ha kritikai alapállásból is történik, szintén hozzájárul valamilyen mértékben a rendszer legitimálásához, és nemcsak azért, mert a kritika is legitimál, hanem azért is, mert az egyetem is ennek a jogrendszernek és intézményeinek a használatára készíti fel a leendő jogászokat. Úgy tűnhet, hogy az egyetlen helyes magatartás a jogász hivatás elhagyása, de az az érzésem, hogy végső soron azzal is a rendszer megszilárdulásához járulnánk hozzá.

A pereskedésre koncentráló vitában megszólítottam magunkat. A Társaság a Szabadságjogokért, amelynek a szakmai vezetőjeként dolgozom 2013 óta, egy olyan jogvédő szervezet, amely nagyon hangsúlyosan foglalkozik alapjogi pereskedéssel. 2018-ban 165 ügyben képviseltünk polgárokat és szervezeteket bíróságok vagy jogvédő fórumok előtt, és országos szinten húsz ügyvéddel dolgozunk azon, hogy az ilyen jellegű jogvédelem lehetőleg minden szegletébe eljusson az országnak. Ez a szám nemcsak hazai viszonyok között, de más, összehasonlítható helyzetben lévő külföldi jogvédő szervezetek ügyforgalmához képest is magas. A TASZ ügyeinek száma évről-évre emelkedik; 2014 óta megduplázódott, a tíz évvel ezelőtti ügyszámhoz képest pedig a mai már körülbelül nyolcszorosa. A TASZ mindig is foglalkozott peres-

kedéssel, de a huszonöt éves történetében soha nem volt annyira hangsúlyos ez a tevékenység, mint most. Ezzel kapcsolatban pedig elsősorban azt kell megjegyeznem, hogy ez a változás nem valamiféle tehetetlenségből fakadó sodródás, hanem átgondolt, tudatos döntés és építkezés eredménye. Nem azért járunk bíróságra, mert a jogvédő tevékenység többi formája, elsősorban a közpolitikai döntéshozatal befolyásolása csak nagyon korlátozottan lehetséges ma Magyarországon, hanem azért, mert azt gondoljuk, hogy a pereskedés az autokratikus körülmények között különösen hatékony eszköz a kezünkben jogvédő céljaink elérésére.

Az autokráciában azonban nem ugyanúgy kell pereskedni, mint jogállami körülmények között – ahogy meggyőződésem szerint a jogvédő szerepnek is változnia kellett a jogállam megszűnésekor. A jogvédő tevékenység állandó önreflexiót igényel, és állandóan reagálnia szükséges a jogvédelem iránti igények és a jogvédelem rendelkezésére álló eszközkészlet változásaira. A jogállam megszűnése pedig alapvető változást eredményezett abban, hogy a jogvédők miként pozicionálják magukat az új rendszerhez képest. A jogállamban az állam elköteleződik amellett, hogy minden ember egyenlő és szabad; azon az alapon szerveződik, hogy a polgárok jogainak tiszteletben tartása és védelme az állam elsőrendű kötelezettsége. De a jogállam is hibázik, ezért van szükség jogvédőkre. A jogállami keretek között az állam és a jogvédők,

A HIBÁKAT REPARÁLÓ, RENDSZERVÉDŐ PERESKEDÉS HELYÉT A RENDSZERT KRITIZÁLÓ PERESKEDÉSNEK KELLETT ÁTVENNIE, A MA VÁLLALT PEREK HATÁSAI PEDIG MESSZE TÚLMUTATNAK AZ ADOTT JOGVITÁN

bár vitában állnak egymással, mégis együtt tudnak egymással működni, mert az állam legalapvetőbb kötelezettségében egyetértenek. Amikor azonban megszűnik a konszenzus az államnak a jogok tiszteletben tartásával és védelmével kapcsolatos feladatában, akkor az állam már nem partnert, hanem ellenséget lát az elveikhez

ragaszkodó jogvédőkben. Ebben a megváltozott helyzetben szerintem alapvetően más szerepbe kényszerül az, aki jogvédelemmel foglalkozik.

A jogállami keretek között a jogvédő a rendszer oldalán áll; ha úgy tetszik, része annak. A rendszert védi annak működési hibáival, hiányosságaival, túlkapásaival szemben. Ha az állam megsérti a legalap-

vetőbb normákat, akkor a jogvédő figyelmezteti erre, és beindítja azokat a folyamatokat, amelyek a hibák orvoslásához vezethetnek. Ennek egyik lehetséges eszköze a jogállamban a jogvédő pereskedés. És ez olyan pereskedés, amely hozzájárul a rendszer megerősítéséhez is. A jogállam megszűntével azonban a jogvédő, ha hű marad az elveihez, kívül kerül a rendszeren: már nem védi a rendszert, hanem kritizálja. Nem része vagy beindítója a működési hibák kijavításának, hanem a jogállamiság hiányával szembesíti a rendszert magát. Ez alapvető különbség a jogállami keretek között működő watchdogok és az autokráciában tevékenykedő jogvédők között, amire nekünk is rá kellett ébrednünk.¹

A TASZ minden korábit felülmúló mértékű pereskedési aktivitása összefügg ezzel a szerepváltozással. Meggyőződésünk szerint a pereskedés nemcsak a jogállami keretek közötti jogvédelemnek lehet eszköze, hanem az autoriter rendszer kritikusanak tevékenységi körében is helye van. Azonban a funkciója nem ugyanaz, mint a jogállamban. A TASZ a perivel nem a nemzeti együttműködés közjogi rendszerének működési hibáit kívánja reparálni, hanem magát a rendszert igyekszik szembesíteni azzal, hogy nem felel meg a modern alkotmányos normáknak. A hibákat reparáló, rendszervédő pereskedés helyett a rendszert kritizáló pereskedésnek kellett átvennie, a ma vállalt perek hatásai pedig messze túlmutatnak az adott jogvítán.

A jelenlegi helyzet a korábbiakhoz képest átgon-
doltabb pereskedést kíván. Autoriter körülmények között olyan szempontokat is figyelembe kell venni – ügyvállaláskor, a per céljának a kijelölésekor, a fórumok és az eljárások megválasztásakor, valamint az érvelések felépítésekor – amelyeket jogállami körülmények között nem, vagy sokkal kevésbé lenne szükséges. Az autoriter körülmények közötti alapjogi perek, annak ellenére, hogy első látásra egyedi jogsérelem orvoslására irányulnak, a jogsérelem és a fórumrendszer tágabb társadalmi és politikai környezetébe ágyazódnak, és nemcsak a primer jogvédelem nyújtására vagy az absztraktabb jogfejlesztésre koncentrálnak. Állandóan szem előtt kell tartani, hogy melyik bíróságtól mit lehet elvárni az adott politikai környezetben, az ügy politikailag mennyire szenzitív, hogyan képes a nyilvánosság hatni egy-egy ügy eredményére, és hogyan hat a per kimenetele a nyilvánosságra vagy az igazságszolgáltatás függetlenségére. Figyelemmel kell lenni arra is, hogy a pernek követ-

kezvényei lehetnek mind az igazságszolgáltatási szervezetrendszer, mind pedig a kormányzat szerveinek legitimitására: egy-egy vesztes vagy nyertes per megerősítheti, de alá is áthatja ezen rendszerek legitimitását, és a jogvédőnek ezekre az esetleges következményekre is tekintettel kell stratégiát alkotnia. A perben nem csak (és nem is mindig) a győzelem a fontos: a per lehetséges társadalmi hatásainak értékelése legalább annyira jelentős a perrel kapcsolatos döntések meghozatalakor, mint a bíróság előtt követett, szűk értelemben vett perstratégia. A berlini székhelyű European Center for Constitutional and Human Rights (ECCHR), amely elnyomó rezsimekkel szembeni transznacionális pereskedéssel foglalkozik, az ilyen jellegű tevékenységet – amely az egyedi ügyet a jogi és társadalmi diskurzus egyik elemeként kezeli – nem stratégiai pereskedésnek nevezi, hanem „jogi beavatkozásnak” (‘legal intervention’).²

De ha ennyire érzékeny eszköz autoriter keretek között a pereskedés, ha ennyire sok megfontolást igényel minden egyes lépés a pereskedésben, akkor miért nem mond le róla a jogvédő – sőt, miért vállal több ügyet? Azért, mert a pereskedésnek számos olyan előnye van, amelyek a rendelkezésre álló többi jogvédő eszközt nem jellemzik, valamint a többi eszközzel együtt alkalmazva a pereskedés nagyon hatékonynak bizonyul. Vegyük számba, melyek ezek az előnyök!

A pereskedés lehetővé teszi a jogvédőknek, hogy absztrakt alapjogi normák érvényesülésének hiányát a laikus közönség számára is érthetővé, kézzelfoghatóvá tegyék. Nincs az a jól megírt tanulmány vagy publicisztika, ami egy egyéni sérelem orvoslásáról szóló pernél, és az arról szóló beszámolóknál jobban megmutatja, hogy mit jelent a szabadsághiány. A perben a jogvédőnek ügyfele, az ügyfélnek pedig neve, arca és története van, ami érthetővé és sokak számára átélhetővé teszi magát a jogsérelemet, és azt is, hogy

a jogvédő mit szeretne a perben elérni. A jogvédők pereinek tehát jogtudatformáló hatása is van, a jogvédők többek között azért indítják a pereket, hogy megmutassák a polgárok számára, milyen alapjogi igényekkel állhatnak elő, és milyen lehetőségeik vannak ezen igényeik érvényesítésére. A jogvédők mindezzel azt is el akarják érni, hogy minél többen követeljék a szabadságjogok érvényesülését. A jó kommunikációs

háttérrel rendelkező per így nem „a jogászai elit privilégiumaként” kezeli az alapjogok ügyét,³ hanem

A JOGVÉDŐK PEREINEK TEHÁT JOGTUDATFORMÁLÓ HATÁSA IS VAN, A JOGVÉDŐK TÖBBEK KÖZÖTT AZÉRT INDÍTJÁK A PEREKET, HOGY MEGMUTASSÁK A POLGÁROK SZÁMÁRA, MILYEN ALAPJOGI IGÉNYEKKEL ÁLLHATNAK ELŐ, ÉS MILYEN LEHETŐSÉGEIK VANNAK EZEN IGÉNYEIK ÉRVÉNYESÍTÉSÉRE

éppen ellenkezőleg, az „alkotmányosság populárisabbá” válásához járul hozzá, ami pedig nélkülözhetetlen lesz a jogállam helyreállításához akkor, amikor ennek pillanata elérkezik.

Ettől nem teljesen független cél az is, hogy a pereskedés megerősítse a társadalom azon tagjait, akik annyira fontosnak tartják a szabadságjogokat, hogy ügyüket kölcsönzik egy jogvédő peréhez, és vállalják mindazt a terhet, amit a pereskedés jelent. A pereskedés a szabadságjogokat fontosnak tartó polgár és a jogvédő együttműködését hozza létre, az ügyfél pedig magas színvonalú szolgáltatást kap ingyenesen, ami egyrészt hozzásegítheti egyéni sérelmének orvoslásához, ugyanakkor az ügyre alkalmas a jogvédő absztraktabb (jogi, politikai, kommunikációs) céljának az elérésére is. A jogállam iránt elkötelezett polgárokat megerősíti az a tudat, hogy értékrendjüket mások is osztják, és nem is egyedül állnak szemben a közhatalommal, és ez hozzájárul a politikailag aktív, a rendszerrel szemben kritikus polgárok számának gyarapításához.

A kormányzati lejáratókampányok célja az volt, hogy megkérdőjelezzék a jogvédők közéleti megnyilvánulásainak legitimitását. A jogvédők ugyanazokat az alkotmányos értékeket képviselik, mint korábban, a hiteltelenségük eredményeként azonban veszített a súlyából az álláspontjuk a politikai diskurzusban. A perek arra is alkalmasak, hogy ezt a megtépázott legitimitást helyreállítsák, mert ha a rendszerrel szembenemő bíróság ítéletében visszatükröződik a jogvédő álláspontja, az semmivel sem helyettesíthető jelentőséget ad annak. Ha a jogvédő álláspontnak sikerül megnyernie a bíróságot, az cáfolja azt az állítást, hogy csupán pár tucat ember, „javíthatatlan emberjogi harcosok falkáinak” „szépelgő handabandájáról” van szó.⁴

A pereskedésnek természetesen vannak szűkebb értelemben vett jogi céljai is. A perek alkalmasak lehetnek annak megmutatására, hogy az, amit a törvényekbe beleír az autoriter hatalom, nem feltétlenül jogszerű. Ennek az adhat kellő súlyt, ha egy bírói szerv jogi érvek alapján állapítja ezt meg. Jobb, ha egy bíróság előtt be tudjuk bizonyítani azt, hogy a hatósági önkénynek utat nyitó gyülekezési törvény, a közérdekű adatigényléstől magas díjszabással eltántorítani kívánó információszabadság-törvény vagy a hajléktalan embereket szankcionáló szabálysértési törvény jogsértő, mint ha csak elmondanánk mindezt. Ha el tudjuk érni, hogy a bírák ne alkalmazzák ezeket a törvényeket, vagy csak úgy, hogy az az alapjogok érvényesülésével összeegyeztethető legyen, az-

zal az egész rendszer legitimitását ostromoljuk, mert nyilvánvalóvá tesszük: hazugság azt állítani, hogy ezek a jogszabályok összhangban állnak valamely létező, alternatív alkotmányos koncepcióval, valamint azt, hogy osztatlan támogatás áll mögöttük, hiszen a bíróságok is szembemennek a kormányzati akaratral. Az említett három téma mindegyikében jelentős eredményeket értek el a pereskedő jogvédők: a bírák nem alkalmazták a vonatkozó törvényeket szolgai módon, hanem kreatív jogértelmezéssel hoztak az alapjogokat tiszteletben tartó döntéseket a trolljogalkotással szemben is. Sok ilyen ügy, sok különböző témában pedig nemcsak egy-egy szabadságjog magasabb szintű érvényesüléséhez vezethet el, hanem ahhoz is, hogy egyértelművé váljon: az autokratikus hatalom által alkotott törvények jogszerűsége mellett szóló vélelem megdönthető.

A bírói jog a jelek szerint még autokratikus körülmények között is fejleszthető, a bíróságokra nehezedő kormányzati nyomás ellenére. Ez olyan eszköz lehet a szabadság védelmezőinek kezében, amelyről indokolatlan lenne lemondaniuk. Az egymásra építkező, átgondolt perek révén elérhető, hogy az alapjogok – minden politikai szándék ellenére – a bíróság előtt kikényszeríthető jogosultságok legyenek. A perek alkalmasak annak a gondolatnak a gyakorlatba való átvitelére, hogy az alapjogi szabályok alkalmazása nemcsak az alapjogi igények érvényesítésekor, hanem bármilyen eljárásban szükséges lehet. A tudatos alapjogi pereskedés célja az is, hogy a bírák az alapjogokra ne csak mint ködös értékekre gondoljanak, hanem olyan, saját dogmatikával rendelkező jogterületre, amely normáinak alkalmazása döntő hatással lehet az ügyek kimenetelére is.

A bírói ítéletekben olvasható alapjogi érvelés minősége jelentős fejlődésen ment keresztül az elmúlt években. „Az alapjogok a bírósági ítélezésben” című, 2010 és 2013 között lebonyolított kutatásban, amelyben én is részt vettem, összegyűjtöttünk és adatbázisba rendeztünk több száz úgynevezett alapjogi ítéletet. Az ítéletek gyűjtésekor először azt hittük, hogy az alapjogi érvelések alkalmazásainak jó példáit válogatjuk, de hamar rá kellett jönnünk, hogy alig-alig voltak ilyenek. Elkezdtünk ezért olyan ítéleteket is gyűjteni, amelyek bár nem támaszkodtak az alapjogi dogmatikára, de legalább vitathatók voltak alapjogi érvekkel. Sok olyan ítéletet is találtunk, amelyek az alapjogokra nézve kedvezően döntöttek el a jogvitát, viszont az az út, amelyen a helyes eredményhez eljutott a bíróság, egyáltalán nem felelt meg annak, ame-

lyet az alapjogi normák alkalmazása megkövetelne. A kutatás végén, 2013-ban megjelent egyik kötetben, *Az alapjogi bíráskodás kézikönyvében*⁵ így többnyire csak nem követendő példaként ismertettünk bírói ítéleteket, amelyeken keresztül azt mutattuk be, hogy az alapjogi relevancia felismerése esetén *hogyan nem szabad* döntést hozni. Azóta sok pereskedéssel foglalkozó jogvédő dolgozik azon, hogy az ügyfelek jogsérelmét a bíróságok ne akárhogy, hanem alapjogi érvek mentén orvosolják, mert az alapjogi követelmények és a jogspecifikus alapjogi normák tisztázása a szabadság védelmét erősíti. A jogvédők a beadványokban és a tárgyalótermekben úgy érvelnek, hogy a bíró az alapjogokat védelemben részesítő döntést érezze egyedül helyesnek. A bíróságok pedig sokszor partnerek ebben: rengeteg olyan ítélet született, amely nemcsak tekintettel van az alapjogokra, hanem megfelelően alkalmazza is az alapjogi normákat. Sok ítélet azóta elvi bírósági határozatként vagy másként hivatkozási alappá vált: a jogvédők ily módon hatással tudtak lenni mások által kezdeményezett ügyekre, más bíróságok döntéseire is. 2018-ban nagyjából ugyanazok a szerzők, akik az öt évvel korábban befejezett kutatásban részt vettek, írtak egy alapjogi tankönyvet,⁶ amelyben nagyon sok, jó példának tekinthető alsó- és felsőszintű bírósági ítéletből lehetett szemelvényeket közölni. A 2013 óta eltelt idő alatt tehát született annyi jó határozat, amelyekkel meg lehetett tölteni egy alapjogi dogmatikáról szóló tankönyv szemelvénygyűjteményét. Paradox módon éppen a jogállam leépülésekor lehetett leginkább hozzájárulni az alapjogok bírói védelmének fejlesztéséhez.

Bírói döntések nélkül ma Magyarországon nem nagyon érvényesülne a szabadság bizonyos élethelyzetekben. Az információszabadságot, a gyülekezési szabadságot, a sajtószabadságot, az egyenlő bánásmódot ma rendre bíróságon kell kikényszeríteni. Azoknak az újságíróknak, akik csak egy nyertes per után jutnak hozzá a munkájukhoz szükséges közérdekű adatokhoz, azoknak a tüntetésszervezőknek, akik csak egy bírósági felülvizsgálat eredményeképpen tarthatják meg a politikai gyűlésüket, azoknak a tüntetőknak, akiket bírói döntés ment meg a tüntetés alatt a járdáról lelépéssel megvalósított szabálysértés miatti büntetéstől, azoknak a polgároknak, akiket csak bírósági ítélet véd meg a zaklató, borszínük miatti sorozatos igazoltatástól, most van szükségük a jog által nyújtott védelemre. Az ilyen perek

AZ INFORMÁCIÓSZABADSÁGOT, A GYÜLEKEZÉSI SZABADSÁGOT, A SAJTÓSZABADSÁGOT, AZ EGYENLŐ BÁNÁSMÓDOT MA RENDRE BÍRÓSÁGON KELL KIKÉNYSZERÍTENI

ben közreműködő jogvédők nem egy tökéletes jogrendszerrel szembesítik ugyan a bíróságon az állami hatalomgyakorlást, de azoknak, akiknek a szabadsága védelemre szorul, ettől függetlenül szüksége van a képviselőre. A nekik nyújtott, kifejezetten alapjogi érveket használó jogi képviselővel az is elérhető, hogy a bíróságokon – valamint a nyilvánosság bíróságokra figyelő része számára – tovább éljen az alapjogok nyelve. A jogállam valamikori helyreállításakor, meggyőződésem szerint, ez a nyelv nagyon jól jön majd, mint ahogy az is, hogy lesznek még olyan polgárok, akik érvényesíteni akarják a szabadságjogaikat.

ben közreműködő jogvédők nem egy tökéletes jogrendszerrel szembesítik ugyan a bíróságon az állami hatalomgyakorlást, de azoknak, akiknek a szabadsága védelemre szorul, ettől függetlenül szüksége van a képviselőre. A nekik nyújtott, kifejezetten alapjogi érveket használó jogi képviselővel az is elérhető, hogy a bíróságokon – valamint a nyilvánosság bíróságokra figyelő része számára – tovább éljen az alapjogok nyelve. A jogállam valamikori helyreállításakor, meggyőződésem szerint, ez a nyelv nagyon jól jön majd, mint ahogy az is, hogy lesznek még olyan polgárok, akik érvényesíteni akarják a szabadságjogaikat.

JEGYZETEK

1. Bár ezzel az alapvető kérdéssel állandóan foglalkoztunk, a TASZ 2014-re jutott el oda, hogy ezt a szerepváltást a nyilvánosságban is felvállalja. Erről először a szervezet képviselőjében az International Network of Civil Liberties Organizations (INCLC) „Nem civilnek való vidék – Emberi jogi szervezetek túlélési stratégiái egyre ellenségesebb környezetben” című, 2014. május 30-án Budapesten megtartott nemzetközi konferenciáján beszéltem, később az *Élet és Irodalomban* megjelent, Rádai Eszter által készített, „Célpontunk az állam” című interjúban fejtettem ki bővebben (RÁDAI Eszter: „Célpontunk az állam” – Interjú Szabó Máté Dániel alkotmányjogással, a TASZ szakmai igazgatójával, *Élet és Irodalom*, 2014. november 14.), majd ez a gondolat jelent meg a szervezet 20. születésnapjára készített kiadvány bevezetőjében is 2014 végén (TASZ 20).
2. Bővebben erről az Institute of Legal Intervention honlapján: <https://www.ecchr.eu/en/institute-legal-intervention/>.
3. Lásd ezzel kapcsolatban Halmai Gábor hozzászólását a vitához az előző lapszámban: HALMAI Gábor: A jogállami gondolkodás csapdája, *Fundamentum*, 2018/2–3, 48.
4. A kifejezések Orbán Viktor miniszterelnök két ünnepi beszédéből származnak (2016. március 15. és 2017. március 7.).
5. SOMODY Bernadette – SZABÓ Máté Dániel – VISSY Beatrix: *Az alapjogi bíráskodás kézikönyve*, Budapest, HVG-ORAC, 2013.
6. SOMODY Bernadette – SZABÓ Máté Dániel – VISSY Beatrix – DOJCSÁK Dalma: *Alapjogi tanok I–II*. Budapest, HVG-ORAC, 2018.

A 22-ES CSAPDÁJA ÉS A JOGÁLLAM

Joseph Heller könyvében a 22-es csapda azt példázza, hogy másoknak joguk van bármit megtenni velünk, amit nem tudunk megakadályozni, és mivel hivatalosan ennek alapjául szolgáló szabály sincsen, így az ellen fellebbezni, azt eltörölni, megkerülni is lehetetlen. A hivatalosan nem létező szabály és az igenis létező bürokrácia miatt nem győzhet soha az ember, és egy örült rendszerben csak az örültek boldogulhatnak. Ilyen a magyar jogállam esete is: halott, ahogyan nincs demokrácia sem, és ezek nélkül alkotmányosság sincs, azaz a normatív értelemben vett joguralom hiánya ma állapot. Erre a következtetésre jut Fleck Zoltán,¹ Mészáros Gábor,² és Kazai Viktor Zoltán³ is a *Fundamentum* 2018/2–3. számának Fórum rovatában indított vitában. Az alkotmányosság jogilag pontosan végrehajtott, előre kitervelt lerombolása aligha lehet „alkotmányos ellenforradalom”, ahogyan Halmai Gábor fogalmaz,⁴ hanem egyszerűen csak önkényuralmi ellenforradalom a jog felhasználásával. De ha így van, akkor miért alkalmazzuk a ravatalon az alkotmányosság leírására, a joguralomra kialakított fogalmakat, intézményeket? Miért vergődünk ebben a csapdában? Ezt a kérdéstette fel Salát Orsolya a Fórum rovat vitaindító írásában.⁵ Valamennyi hozzászóló szkepszisének adott hangot abban a tekintetben, hogy kezdhünk-e valamit az Európai Unió, az Európa Tanács és bíróságai jogállamiságot számon kérő megállapításaival, ha tervszerű rombolásról, nem pedig szakmai tévedésekről, kisiklásról vagy az alkotmányos értékek hatalmat nem korlátozó átértelmezéséről van szó.

Az etnikai-törzsi politizálás és az elitellenes populizmus egyes személyek (agresszív kisebbségi) uralmát teszi dominánssá – persze, a népakaratra és a többségre hivatkozva – a jog/intézmények arctalan uralma helyett. Majd a történészek megfejtik, hogy a múltból determinisztikusan következett, vagy csak véletlen volt Magyarország esetében a demokrácia, a prosperitás és a jogállam megteremtésére való esély elszalasztása;⁶ azaz, hogy működik-e a 22-es csapda az utóbbi néhány évtizedben a magyar történelemben. Amíg a történészek ezt vizsgálgatják, addig a jogász (elit) úgy tesz, mintha a halott még élne. Vagyis azt vélelmezzük, hogy vannak szabályok, intézmények, dolgozó

bürokrácia – és a jogállam színházi díszletei között⁷ művi valóságot működtetünk: őszinte mondatokkal, valódi érzelmek, emberi indulatok megmutatásával, a nézők vigasztalására, esetleg örömeire. Miért? Mert ez ad esélyt a normalitás megőrzésére, illetve későbbi újraélesztésére.

A díszletek közti játék tétje tehát a normalitás átmentése, azaz a jognak, az erkölcs minimumának, a társadalmi együttélés kereteinek, az emberi jogoknak, a joguralom eszméjének – a hatalomkorlátozás eszközeinek – az őrzése. Ma csak technikai, önérték nélküli eszköz a jogszabályok belső koherencia nélküli, nehezen érthető megfogalmazású, rövid távú politikai célokat szolgáló, naponta megváltoztatható halmaza. Valahol egy vidéki raktárban pihennek az olyan kellékek, mint a bizalomvédelem, a kiszámíthatóság, a megfelelő felkészülési idő, a visszaható hatály tilalma, a jogszabályok nyilvános vitája és előzetes egyeztetése – amelyekre még sokan emlékeznek. Az átmentés célja miatt kell szorgalmazni a jogász etika és felelősség⁸ évtizedek óta mellőzött oktatását, valamint a jogtudat növelését az ismeretterjesztés különböző módjai révén⁹ és a közérthető jogász kommunikáció¹⁰ bevezetésével. A jogállam követelményeiről tehát nem kell lemondani a közbeszédben; éppen ellenkezőleg, minél gyakrabban kell beavatni a nézőket, a színházi gyakorlatból ismert exkurzus módszere révén: tudatosítani, hogy amit látnak, az csak színház, és az előadásnak egyszer vége szakad. Ilyen közszereplői exkurzus, beavatás az is, ha elmondjuk, hogy az adott esetben mi lenne a jogállami

ILYEN A MAGYAR JOGÁLLAM ESETE IS: HALOTT, AHOGYAN NINCS DEMOKRÁCIA SEM, ÉS EZEK NÉLKÜL ALKOTMÁNYOSSÁG SINCSE, AZAZ A NORMATÍV ÉRTELEMBEN VETT JOGURALOM HIÁNYA MA ÁLLAPOT.

mi megoldás, miért nem mond igazat valamelyik szereplő, melyik oldalról várható a csábító megjelenése. A másik feladat az, hogy minél több erőfeszítést tegyünk annak érdekében, hogy a jogállamiságot a hétköznapiak részévé, az emberek életére közvetlen hatásúvá tegyük. Ha ez megvalósul, akkor már csak mérhető

vé kell tenni a jogállami működést.

Pontos, matematikai számítási eredmények helyett sok lesz a „puha adat” és percepció a jogállami teljesítmények értékelésében, de ha ezeket egyéb információkkal, például ügyfél-elégedettség mérések, bírósági statisztikai elemzések eredményeivel egészítjük ki, az segítheti az összevetést nemzetközi szinten

is. A jogállamiság mérésére tett kísérlet a World Justice Projekt (a továbbiakban: WJP). El lehet gondolkodni az ennek keretében ismertett adatok láttán azon, hogy vajon Magyarországon dráma vagy komédia van-e műsoron, mindenestre, a külvilág ezek szerint értékelhetőnek találja a díszleteket, ami segítheti a jövőben a normalitáshoz való visszatérést.

A WJP 2019-es jogállamiság-indexe több mint 110 000 háztartás felmérésének adataira, valamint szakértői véleményekre támaszkodik annak megállapítása céljából, hogy a jogállamiság gyakorlati, mindennapi helyzetekben hogyan érzékelhető a világ különböző tájain, összesen 126 országban.¹¹ A teljesítményt nyolc kategóriában, 44 mutató alapján értékeli, amelyek mindegyikét világviszonylatban rangsorolják, valamint az adatokat regionális szinten, illetve jövedelmi szempontok szerint is összevetik (Magyarországot a 35 legmagasabb jövedelmű ország közé sorolják, ezen a kategórián belül az utolsó helyre). Az egyik elemzési szempontot Magyarország esetében nem alkalmazták, mert nálunk nem működnek érdemben olyan informális, kvázi jogvitákat elrendező hagyományos fórumok, mint a világ sok részén. A jogállamiság magyarországi helyzetét a legutóbbi felmérés konklúziója romló tendenciájúnak ítéli, mert alacsonyabb átlagpontszámot értünk el 2019-ben, mint egy évvel korábban (55 pont helyett 53 pontot), azaz csökkent a jogállami teljesítmény.¹² Míg az országok többségében a helyzetet javulás, vagy legalábbis stagnálás jellemzi, mi a lecsúszó kevesek közé tartozunk. A rangsorban a csúszás mértéke (az 50. helyről az 57. helyre kerültünk) önmagában még nem tragikus, hiszen a vizsgált országok száma is változott (2018-ban még csak 113 országot vizsgáltak, 2019-ben már 126-ot), de szót érdemel, hogy esett a teljesítmény a végrehajtó hatalom feletti kontrollt és a nyitott kormányzást illetően, valamint a polgári bírósági ügyeknél (az igazságszolgáltatás hatékonysága, pártatlansága és a döntések végrehajthatósága tekintetében). Ugyanakkor a lakosság feletti kontroll, a biztonsági és kényszerítő (rendészeti) intézkedések terén javult az ország eredménye. Ez az egyetlen olyan mutató, amelyet illetően Magyarország meghaladja az EU/EGT és a magas jövedelmű országok átlagát, az összes többi mutatót tekintve azonban messze alulmarad. Ha az összesített eredményeket alaposabban megnézzük, akkor láthatjuk, hogy 2018-ban előttünk végzett Szenegál, Trinidad

és Tobago, Jamaica, míg szorosan mögöttünk Mongólia, Brazília és Malajzia. A végrehajtó hatalom érdemi kontrollja tekintetében is színes társaságba kerültünk: 2018-ban úgy lettünk 103. helyezettek, hogy Elefántcsontpart, Moldova, Madagaszkár is előttünk állt, míg mögöttünk végzett (csekély különbséggel) Irán, Afganisztán és Ecuador. A nyitott kormányzás terén 2019-ben a 80. helyen állunk, pedig egy évvel korábban még a 63. helyezettek voltunk, némi hátránnyal Sri Lanka, Mongólia, Barbados után, némileg megelőzve Macedóniát, Kenyát és Guatemalát. A jogszabályok követésében és betartásában a 76. helyről a 82. helyre estünk vissza egy év alatt, míg a polgári igazságszolgáltatás hatékonyságában a 68.

helyről a 93. helyre, így a helyosztón előttünk végzett Suriname, Tanzánia, Ukrajna, szorosan mögöttünk pedig Bosznia-Hercegovina, Nigéria és El Salvador. Talán némi örömhír, hogy tartjuk 55-56. helyünket a büntető igazságszolgáltatás, valamint az alapvető jogok hatékonysága tekintetében a jogsértésekkel szemben és a társadalom védelmében. A rend és a biztonság fenntartásában viszont (90 ponttal) a 10. helyezettek lettünk; ebből a szempontból

2018-ban együtt ünnepelhettünk a szintén toplistás Egyesült Arab Emíráttal, Csehországgal, Kanadával, Ausztriával, Észtországgal és Szlovéniával. Elvégre a jogrendszerek és uralmi módozatok nemes versengése is csak (szín)játék.

JEGYZETEK

1. FLECK Zoltán: Használjuk-e a jogainkat egy jogtalan rendszerben, *Fundamentum*, 2018/2-3, 59-61.
2. MÉSZÁROS Gábor: „Macskabölcső”, avagy a jogállamiság látszata, *Fundamentum*, 2018/2-3, 62-68.
3. KAZAI Viktor Zoltán: A joggyakorlat értelmezésének nehézségei illiberalizmus idején – Érvek a narratív módszer mellett, *Fundamentum*, 2018/2-3, 51-58.
4. Vö. HALMAI Gábor: A jogállami gondolkodás csapdája, *Fundamentum*, 2018/2-3, 47.
5. SALÁT Orsolya: A jogásznemzet esete az autokráciával, *Fundamentum*, 2018/2-3, 45.
6. A gazdaság-történeti elemzések széles köréből lásd pl.: MELLÁR Tamás: *Elvesztegetett évek*, Budapest, Noran Libro, 2018; BOD Péter Ákos: *Megint utat veszítettünk?* Budapest, Noran Libro, 2019.
7. Hasonló következtetést tartalmaz Ágh Attila könyve, amely a demokrácia homlokzatáról, maradék díszlete-

- iről szól, valamint a a demokrácia újbóli bevezetésének útját vázolja: ÁGH Attila: *Civilizációs válság Magyarországon*, Budapest, Noran Libro, 2018.
8. A hazai jogi oktatásban évtizedeken keresztül csak választható tárgyként szerepelt a jogász etika, nem is volt külön tankönyv hozzá. Ez a helyzet csak a közelmúltban, a képzési-kimeneti követelmények reformja során változott, és a kötelezővé tett etikai képzéshez tankönyv is született: NAGY Zsolt – TÓTH Judit: *Jogász etika és felelősség*, Pólay Elemér Alapítvány – Fundamenta Fontium Iuris, Szeged, 2017. 254
 9. Ilyen például a jogklinikai képzés keretében történő ismeretterjesztés, lásd: TÓTH Judit: *Kézikönyv a jogklinikai képzéshez*, Szeged, Pólay Elemér Alapítvány – Fundamenta Fontium Iuris, 2017.
 10. Számos kezdeményezést említhetünk, ilyen például a közérthetően megfogalmazott jogi szócikkek adatbázisa (<http://www.u-szeged.hu/efop362-00007/adatbazis>) vagy közérthetőség szorgalmazása a közigazgatásban (<http://vilagosbeszed.hu/kozerttheto-fogalmazas-a-kozigazgatasban/>), a bíróságon (<https://birosag.hu/media/aktualis/egyszeru-fogalmazas-es-vilagos-beszed-kozintezmenyeknel>), a büntetőeljárársban (<http://mzszk.hu/hogyan-irjunk-ertthetoen-a-kozertheto-fogalmazas-tudomanya/>). Lásd továbbá: TÓTH Judit: Az akadálymentes jogalkalmazói kommunikációról, *Magyar Jogi Nyelv*, 2017/2, 14–19.; TÓTH Judit: Jogalkalmazói etikai parancs, az akadálymentesített kommunikáció. In: *Tanulmánykötete a „Jog, erkölcs, etika” konferencia előadásai* (Igazságügyi Szolgálatok Jogakadémiája), szerk: SZAKÁLY Zsuzsa, Budapest, Magyar Lap- és Közlönykiadó, 2017, 73–87.
 11. Lásd: <https://worldjusticeproject.org/our-work/wjp-rule-law-index>.
 12. Lásd: <https://worldjusticeproject.org/news/wjp-rule-law-index-2019-global-press-release>.

AZ AUTOKRÁCIA NEM LEHET SEM LEGITIM, SEM PEDIG LEGÁLIS

Az utóbbi idők egyik legfontosabb vitája indult el a Fundamentum 2018/2–3. számának Fórum rovatában „A jogállami gondolkodás csapdájáról” címmel. Az eddigi hozzászólásokból kitűnik, hogy az Orbán-rendszer autoriter, nem jogállami jellegét illetően konszenzus van, abban azonban már koránt sincs, hogy ebből mi következik, erre hogyan kell reagálni. Az eddigi hozzászólásokhoz képest magam egy radikálisabb irányvonalat képviselek, és ehelyütt röviden összefoglalom korábbi írásaimból¹ az Orbán-rendszerre vonatkozó főbb gondolatokat.

Úgy vélem, hogy 2019-ben joggal és biztonsággal mondhatjuk ki, hogy az Orbán-rendszer autokrácia, és mint ilyen, nem tekinthető jogállamnak. Ez korántsem jelenti azt, hogy a rendszernek ne lenne fontos a jog, pontosabban annak uralása, és éppen ez okozza a jogállami gondolkodás csapdáját, a „látszat-jogállamból” (Mészáros Gábor írása alapján²) vagy „mintha-jogállamból” (Salát Orsolya írása alapján³) eredő dilemmákat. Magam amellet érvelek, hogy autokráciában nincs jogállamiság, mert a joguralom (‘rule of law’) helyett a jognak a politika alá rendelése, a jog totális politizálása és a jogi eszközökkel való politikacsínálás elve (‘rule by law’) érvényesül. Autokráciában megfullad a jogállamiság a politika súlya alatt, megváltozik a jog természete, és immáron nem a társadalmi együttélés szabályrendszereként funkcionál, hanem a politikai elit magán- és hatalmi érdekeinek érvényesítőjeként. A jog pusztá hatalmi eszközzé degradálódik, és a jognak, a jogbiztonságnak olyan példátlan „cseppfolyósítása” következik be, ami oda vezet, hogy az autoriter rendszer fegyverként használja a társadalom ellen a jogszabályokat. Értelmét veszítette tehát minden olyasfajta érvelés, hogy egy jogszabály „alkotmányellenes”, hiszen maga az alkotmányellenes tartalmakkal feltöltött Alaptörvény a bizonytalanság legfőbb forrása.

Mészáros Gábor utalt arra, hogy a „weimari köztársaság a legsúlyosabb példája annak, hogy a különleges helyzetre való hivatkozással hogyan is építhető le a jogállam, látszólagosan a jogállami keretek megtartásával. Bár jelenleg nem állítható, hogy minden aspektusában ugyanazt a folyamatot láthatjuk, az egyik elemét tekintve még-

is jelentős a hasonlóság. Magyarország Alaptörvényének létrejötte óta a jogállamiság számára a legsúlyosabb korlátozásokkal járó intézkedések alapja mindig valamilyen vélt vagy valós válságra való hivatkozás volt.”⁴

Én ezzel szemben úgy gondolom,⁵ hogy 2010 óta egy egyre fokozódó weimarizálódási folyamat bontakozott ki Magyarországon, amelynek a lényege az, hogy – formális kinyilvánítás nélkül – folyamatos kivételes állapotban van a jog- és politikai rend. Giorgio Agamben úgy véli, hogy a kivételes állapot nem más,

mint a modern politika *normál állapot*, s az első világháború utáni időszakot mint a permanens kivételes állapot korszakát írja le, amely alkalmas volt, egyfajta laboratóriumként, a kormányzás modern formájaként felfogott kivételes állapot eszközeinek és

apparátusainak a kidolgozására.⁶ Mostanra tehát bekövetkezett a biztonsági paradigma példátlan általánosítása, ami különösen jelentős az autokráciákban. Agamben rávilágít „Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig” című, 2016-os előadásában⁷ arra, hogy a modern államok és a modern kormányzatok a biztonságot állítják a középpontba cselekvéseik során, s emiatt nem egy-egy társadalmi-politikai jelenség okait, hanem sokkal inkább annak *következményeit* próbálják meg kezelni – többek között azért, mert a válságkezelés olcsóbb (és politikailag kifizetődőbb), mint az igen gyakran kényelmetlen megelőzés. A modern kormányzás nem az okok, sokkal inkább a „következmények kormányzása”. Ez a kormányzati paradigma nem a bajok megelőzéseként fogja fel a kormányzati tevékenységet, sokkal inkább olyan képességként, mely menedzselni tudja azokat a problémákat, adott esetben katasztrófákat, amelyek megtörténésehez esetleg tevőlegesen, esetleg mulasztás révén hozzájárult. Mindez egészen eltorzult formában bontakozott ki a totalitárius államokban és a koncentrációs táborokban, amelyekben olyan rendszer intézményesedett, melyet az állandósított kivételes állapot segítségével kormányoztak. A kivétel itt vált tehát főszabállyá először, és korszakunk autokráciái ugyanezt a megoldást folytatják. Agamben szerint: „Formális rendkívüli állapot kihirdetésére nem kerül sor, ehelyett homályos nem jogi fogal-

mak – mint például a »biztonsági okok« – kerülnek forgalomba azért, hogy egy olyan lopakodó és koholt veszélyhelyzet általános állapotát iktassák be, amely híján van bármely tisztán azonosítható veszélyforrásnak.⁸ Tehát a modern autoriter kormányzat a folytonos kivételes állapotban, a folytonos „államcsíny” állapotában van: önmaga által gyártott és passzívan eltűrt válságokat menedzsel. Vagyis „a biztonság jele alá helyezvén magát, a modern állam elhagyta a politikai övezetet, és belépett a senki földjére, melynek földrajza és határai még mindig ismeretlenek”.⁹

Álláspontom szerint az Orbán-rendszer értelmezése és a vele szembeni fellépés azért csúszik ki mindannyiszor a kezünkől, mert eddig elmulasztottunk szembenézni a rendszert meghatározó jogon kívülséggel, azaz a kivételes állapottal.

Ennek pedig az lett a következménye, hogy túlértékeljük az autoriter rendszer demokratikus maradványait, így a jogállamiság bizonyos maradványait. Ezért gondolom találónak, hogy a jogállamiság által jelentett csapdahelyzetről beszéljünk, ugyanis az autoriter rendszer lebontásában megbéklyóznak korábbi elveink: egy autoriter rendszer ellen lehetetlen úgy fellépni, hogy közben megpróbáljuk betartani a „látszat-jogállam” szabályait. Salát Orsolya írása azonban szembenézett mindezzel: „a jogállami narratíva kétélű fegyverré válik, és valódi hívei ellen fordul, ha reflektálatlanul használják. A rendszer számonkérésének eszközéből a rendszer igazolásának eszközévé válik.”¹⁰ Mindezek miatt az autoriter rendszer leváltása szempontjából kontraproduktívnak – a másik oldalon persze morálisan elismerendőnek – tartom a Fleck Zoltán által leírt megfontolást, amely a rendszerváltó ellenzék 1989-es stratégiája is volt: a jogrendszer létező és lehetőségként felhasználható csatornáinak igénybevételét a jogállami hiánnyal szembeni ellenállásként. A rendszerváltás után harminc évvel egy új típusú autokráciában immáron nem működik az, hogy úgy viselkedünk, mintha normális állapotok lennének, ami „a liberális ellenzék stratégiája [volt] a bomló kommunizmus idején. Azért tehetta meg, hogy ezt a stratégiát választja, mert az európai diktatúrák a jog rendjén alapultak: bármennyire hazugak voltak ebben a tekintetben is, formálisan fenntartották a jog intézményi világát.”¹¹ Az Orbán-rendszer autokráciája egyrészt valóban a „jog rendjén” alapul, mert beépült a jogrendszer legmélyebb, alkotmányos struktúráiba, de – tanulva a 20. század diktatúráiból és egyúttal a rendszerváltások féloldalas jellegéből – a politika uralmát olyannyira kiterjesztette, hogy ezáltal meg-

mérgeződött a jogállamiság minden maradéka. Fontos különbség továbbá a rendszerváltáshoz képest, hogy akkor kifelé meneteltünk egy önmaga lebontásán ügyködő diktatúrából (ami az 1980-as évekbeli formájában egy, a liberális demokrácia intézményei felé forduló államkapitalista rendszernek volt tekinthető), most pedig egy olyan autoriter rendszer felé haladunk, amelyben az uralkodó elit szó szerint önnön létérékének tekinti a rendszer fenntartását.

Mindezek okán tarthatatlannak érzem azt az (egyébként bennünket 1989-ben is gúzsba kötő) önsorsrontó hozzáállást, hogy „egy nem jogállami rendszer legalitásának fenntartása is szolgálhatja a jogállamiság kialakítását”.¹² Ha egy rendszert autokráciának tekintünk, akkor végre ki kell mondanunk azt

ÁLLÁSPONTOM SZERINT AZ ORBÁN-RENDSZER ÉRTELMEZÉSE ÉS A VELE SZEMBENI FELLÉPÉS AZÉRT CSÚSZIK KI MINDANNYISZOR A KEZÜNKÖL, MERT EDDIG ELMULASZTOTTUNK SZEMBENÉZNI A RENDSZERT MEGHATÁROZÓ JOGON KÍVÜLSÉGGEL, AZAZ A KIVÉTELES ÁLLAPOTTAL

is, hogy ez a rendszer sem nem legitim, sem nem legális. Szembe kell néznünk végre azzal, hogy az a gyűlölet és megosztottság, ami a rendszerváltás után húsz évvel létrehozta az Orbán-rendszert, a rendszerváltás féloldalosságában, jogállamfétisében, valamint abban gyökerezett, hogy a jogbiztonságot az igazságosság elve fölé helyeztük. Harminc éves távlatból azt állíthatjuk, hogy vé-

gül egyiket sem értük el: igazságosság nélkül nem beszélhetünk jogállamiságról sem. Mindezek miatt itt az ideje felülvizsgálni az Alkotmánybíróság 11/1992. (III. 5.) AB határozatában foglaltakat, főként pedig azt, hogy „[a]z adott történelmi helyzetet a jogállam keretein belül és annak kiépítése érdekében figyelembe lehet venni. Nem lehet azonban a történelmi helyzetre és a jogállam megkövetelte igazságosságra hivatkozva a jogállam alapvető biztosítékait félretenni. Jogállamot nem lehet a jogállam ellenében megvalósítani. A mindig részleges és szubjektív igazságosságnál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbrevaló.” Nemcsak, hogy nem származott több előny a legalitás minimumának a fenntartásából, de a formális jogbiztonságra törekvés, valamint a technokrata (és a politikai következmények levonásától pánikszzerűen menekülő) hozzáállás lényegében kiiktatta az új köztársaság morális alapjait. Mindez pedig olyan törésvonalakat iktatott a rendszerváltás utáni politikába (a politikai eliten belüli törések, a túlintézményesített és alultársadalmisított jogállami intézmények, az ebből fakadó alacsony társadalmi bizalmi szint), amelyek mentén 2010-re beomlott az 1989-es rendszer.

Halmi Gábor úgy érvel: „Azt gondolom, hogy több előny származik a legalitás ezen minimumának fenntartásából, mint teljes elvetéséből. De közben szem előtt kell

tartanunk Habermas distinkcióját, és világossá kell tennünk, hogy a jogállamiság e formális értelmének elfogadása nem jelent megalkuvást, hiszen nem állítjuk, hogy ennek a jogállamiságnak bármi köze lenne a normatív értelemben vett jogállamisághoz, ami nem létezik demokrácia nélkül.”¹³ Ezzel szemben én úgy látom, hogy az autoriter rendszer vélt jogállamiságának (a jogállamiság nem valódi jellege kétségtelen, s e mellett érvelnek a Fórum rovat szerzői, közülük maga Halmai is) valamiféle elismerése igenis megalkuvást jelent az autokráciával, és nem tekinthető „egyfajta szükséges rosszknak”, ami az új berendezkedés létrejöttéhez reálpolitikai szempontból szükséges. Az igazságosság hátterbe helyezésével kötött reálpolitikai kompromisszumba már belebukott egy köztársaság, és úgy látom, hogy egy lehetséges posztorbáni rendszerre is veszélyt jelenthetnek az ilyesféle kompromisszumok.

Mint már annyiszor a történelmi határhelyzetekkel terhelt magyar történelemben, a Bibó István-i értelemben vett „hamis realisták” és a „túlfeszült lényeglátók” összeütközéséről van itt szó.¹⁴ Én az 1989-es rendszerváltást a különböző oldalakon álló „hamis realisták” közötti kompromisszumként látom, és természetesen vállalom azt, hogy ebben az írásban (is) „túlfeszült lényeglátó” álláspontot képviselek. Azonban úgy vélem, hogy az autoriter rendszer jogi és politikai rendjével való ismételt szembenézéskor nem tehetjük meg majd azt, hogy ne számoljunk a Radbruch-formulával.¹⁵ Az Orbán-rendszerben ugyanis a tételes jognak az igazságossággal való ellentéte immáron olyan elviselhetetlen mértékűvé vált, hogy alapos elemzés alá kell venni, hogy mely jogi/politikai aktusok tekintendők illegitimnek és illegálisnak. Ha ugyanis az igazságtalan jog/politika nem hátrál majd meg az igazságosság előtt, akkor minden eddiginél többet fogunk veszíteni.

JEGYZETEK

1. ANTAL Attila: *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2017; ANTAL Attila: *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége*, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019; ANTAL Attila: *A rendszer ellen*, MÉRCE, 2019. február 26., <https://merce.hu/2019/02/26/a-rendszer-ellen/>.
2. MÉSZÁROS Gábor: „Macskabölcső”, avagy a jogállamiság látszata, *Fundamentum*, 2018/2–3, 62–68.
3. SALÁT Orsolya: A jogásznemzet esete az autokráciával, *Fundamentum*, 2018/2–3, 45–46.
4. MÉSZÁROS (2. vj.) 65.
5. Erre a következő írásaimban rá is világítottam: ANTAL (1. vj.) *A populista demokrácia természete; Orbán bárkája; „A rendszer ellen”*.
6. Giorgio AGAMBEN: *State of Exception*, ford.: Kevin ATTELL, Chicago, University of Chicago Press, 2005, 7.
7. Giorgio AGAMBEN: Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig, *A Szem*, 2016. március 27., <http://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/>.
8. AGAMBEN (6. vj.).
9. AGAMBEN (6. vj.).
10. SALÁT (3. vj.) 45.
11. FLECK Zoltán: Használjuk-e a jogainkat egy jogtalan rendszerben? *Fundamentum*, 2018/2–3, 59–61.
12. HALMAI Gábor: A jogállami gondolkodás csapdája, *Fundamentum*, 2018/2–3, 47–50, 49.
13. HALMAI (12. vj.) 48.
14. „Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja. Talál bőségben gyakorlatias embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenekfelett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságként. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megátamasztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásban merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különtségbe vagy ádáz profétaságba szorúlnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz proféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják.” BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* (1948), in BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*, Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/350.html>.
15. A Radbruch-formulához lásd: Stanley L. PAULSON: On the Background and Significance of Gustav Radbruch's Post-War Papers, *Oxford Journal of Legal Studies*, 2006/1, 17–40.